

Акад. В. П. БУЗЕСКУЛ,

дійсний член Академії Наук Української та С. Р. С. Р.

СТУДІЮВАННЯ СТАРОДАВНОСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО НАДБЕРЕЖЖЯ І ЇХНЯ ВАГА З ПОГЛЯДУ ГРЕЦЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ¹⁾.

В. В. Латишов (буде тому років сорок) у промові перед захистом своєї дисертації: „Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ гор. Ольвіи“, вважав був іще за потрібне виправдуватися в тому, що вибрав таку тему. Тепер це навряд чи було-б потрібно. За останні кількадесять років минулого віку, не кажучи вже про початок нинішнього, багато чого одмінилося. Одминивсь самий-таки напрямок в історичній науці, зокрема в дослідах над історією стародавньої Греції. Спарта й Ацени не застують уже собою весь інший грецький світ; історія Греції вже не сходить на самісіньку лиш їхню історію. Історики зацікавилися другорядними грецькими громадами. Увагу їхню привертають на себе не тільки події, ба й побут, становище людности, соціальний і економічний її стан. Зосереджується ця увага не так на „вчинках“ великих людей, як на житті маси. Нещодавно для студій над цими сторонами грецької історії матеріал був злидений; тепер написів, папірусів, одне слово речових пам'яток побільшало аж надто. Скоро весь оцей матеріал віднайдено, настала повна спромога вивчати грецький світ у всьому його обсязі.

З-поміж грецьких пам'яток старовини на північному узбережжі Чорного моря найвизначніші особливо керченські (давніш пантікапейські), та й зацікавилися ними вже таки давненько, ще наприкінці XVIII й на початку XIX в.²⁾ Наприкінці XVIII в. звертав був на них увагу академик Паллас, цей всеосяжний дослідник. Десь на початку XIX в. ця старовина зацікавила передусім чужоземців, французьких виходнів, що поселялися в тодішній Росії, а також і взагалі аматорів старовини, осіб різних професій; були вони, що правда, дилетанти, проте-ж наука завдячує їм дуже багато. Із чуж-

¹⁾ В основі цієї статті лежить доповідь, прочитана (російською мовою) на Археологічній конференції в Керчі 6-го вересня року 1926. Тут вона подається в українському перекладі. *Ред.*

²⁾ Пор. моє „Введеніє въ исторію Греції“, П. 1915 і „Открытія XIX и нач. XX в. въ области исторіи древняго міра“, П. 1924, ч. II, відповідні сторінки. Там-таки і бібліографія.

земців особливо випадає одзначити начальника над керченською митницею, француза Дюбрюкса, що з правдивим фанатизмом оддававсь був розшукуванню давніх пам'яток. Це був, мовляв, С. Рейнак „творець Боспорської археології“; невидані матеріали його не втратили своєї ваги ще й дотепер, дарма що зминуло вже сто років. Другий чужоземець-археолог — це Бларамберг, перший директор Керченського Музею. Серед осіб, що цікавилися старовиною, бачимо ми і керченського градоначальника, європейськи освічену людину, І. А. Стемповського, що завдяки йому року 1826 засновано в Керчі Музей¹⁾; бачимо і правителя градоначальничої канцелярії, Д. В. Карейшу, що відкрив першу з керченських катакомб, так зв. „Склеп пігмеїв“. Далі прийшла черга на спеціальні дослідження. Тут я їх не перелічуватиму: про це мені вже доводилося писати в своєму „Введенні в історію Греції“ і в 2-ій частині своєї книжки про відкриття в царині стародавньої історії, що їх пороблено в XIX й на початку XX в. (1924). Досить буде назвати такі ймення, як В. В. Латышов, Н. І. Веселовський, Е. Р. Штерн, Б. В. Фармаковський, М. І. Ростовцев, не кажучи вже за інших.

В. Г. Васильєвський писав²⁾ колись із приводу Ф. К. Брунового „Черноморія“: „Все, что осталось здѣсь отъ эллинскаго періода, дорого и свято для всего образованнаго міра... Было бы постыдно для русской науки и для русской образованности, если бы она осталась слѣпа къ тому, что находится передъ глазами, упустила бы возможность сдѣлать свой вкладъ въ общую сокровищницу, не сумѣла бы стать въ болѣе живыя и самостоятельныя отношенія къ изученію классическаго міра“. Відтоді зминуло багато років; наші вчені чималою мірою виконали своє завдання. За вагу їхніх праць коло дослідів над пам'ятками північного чорноморського узбережжя промовисто свідчить тее вражіння, що його справило „російське засідання“ на міжнародньому Археологічному Конгресі в Афинах 1905 р. Коли групі приїжджих із Росії вчених, — Е. Р. Штернові, С. А. Жебелеву, Б. В. Фармаковському, М. І. Ростовцеву, В. К. Мальбергові, Е. М. Придиикові — „спало на думку“, мовляла одна німецька газета, „щаслива ідея — у серії доповідів зілюструвати культуру північно-чорноморського узбережжя“ за допомогою „багатющого і здебільша нещодавно відкритого матеріалу, то славнозвісний археолог Фуртвенглер привітав їх із їхніми відкриттями ще й дякував їм за те, що познайомили з дуже цікавим доти невідомим матеріалом“³⁾. На Міжнародньому Конгресі, істориків у Лондоні р. 1913 доповіді наших учених теж звернули

¹⁾ Ю. Ю. Марті, Сто лет Керченского Музея. Керчь 1926.

²⁾ Журн. Мин. Нар. Просв. 1879, листопад, стор. 84.

³⁾ С. А. Жебелев, Первый междунар. археол. конгр. вь Афинах. (Журн. Мин. Нар. Пр., 1905, липень).

на себе увагу. Особливо випадає одзначити доповідь Б. В. Фармаковського: „Архаический періодъ въ Россіи“¹⁾). Присвячено її „архаїчній Ольбії“, „архаїчній Скитії“ й „архаїчному Кавказові“. Б. В. Фармаковський робить висновок, що своєрідний „звіриний стиль“ походить од давнього йонійського і хетського мистецтва, що справляло дужий вплив на йонійське.

Праця над вивченням стародавніх пам'яток нашого Півдня точилася собі далі, дарма що умови її були несприятливі. Загалом кажучи, за сто з чимось років зроблено чимало. Та, річ зрозуміла, всього завдання ще не вичерпано. Чого не зроблено, що треба доробити, одзначив М. І. Ростовцев у своїй праці: „Скинія и Боспоръ“. Чого найбільше досі бракувало, — це систематичности й плановости в роботі.

Які-ж наслідки цієї більш ніж вікової праці? Я не маю на думці підбивати тут загальний, усебічний підсумок. Я ставлю собі скромніше завдання: мені-б тільки хотілося на низці прикладів показати, що тут археологія дала історії? що ми, історики, завдячуємо археологам? до того-ж уважатиму я найбільше на Боспор, Херсонес і Ольбію.

Передусім, завдяки археології довідуємося ми за нові для нас факти про історію грецької колонізації на північному узбережжі Чорного моря. Так, прим., розкопи Е. Р. Штерна на невеличкому острові Березані, саме при вході до Дніпрянсько-Бозького лиману (колись острів цей сполучавсь був із суходолом) виявили, що ще перед V в. існувала тут Мілетська колонія. А тимчасом із літературних наших джерел не знаємо ми про неї як єсть нічого. Через розкопи розгортаються перед нашими очима різні періоди в житті Ольбії. Судячи з археологічних знахідок, первісно Херсонес — це було йонійське оселище; виходні з дорійського міста, Гераклеї Понтійської, оселилися тут уже геть згодом, — на межі VI—V в. перед нашою ерою, вже як могутність Мілету була підупала. Пантікапей — так гадає М. І. Ростовцев — був за одну з столиць іще кімерійцям, за давній осередок торгівлі й культури. Демостен (XX, § 33) свідчить, що Теодосію, принаймні, як емпорій, заснував боспорський цар Левкон (1-а половина IV в. перед Хр.), а, як кажуть схолії, названо місто так на честь царевої дружини. Тільки-ж археологічні дані показують, що місто цеє існувало ще перед Левконом, це було йонійське оселище; найдавніші за це свідки — то уламки аттичних ваз²⁾). Виходить, отже, що дістають собі potwierдження слова Анонімного „Періпла“ (§ 77) про Теодосію: *αὐτὴ παλαιὰ ἐν Ἑλλάδι πόλις, Μιλησίων ἀποικία*. На підставі археологічних даних міркуючи, можна здогадуватися, що міста на Тамані спершу не були мілетськими колоніями: сюди прямували карійці, житці Теосу, Мітілени, Клазомен,

¹⁾ У „Матеріалахъ по археологiи Россiи“, 1914, і окремо.

²⁾ Stern, Hermes, L (1915), 163.

а вже тоді мілетяни¹⁾. Німфей, що недалечко Паптікапея, трапляється в списку тих міст, котрі платили атенцям форос, опріч того маємо ми ще список його громадян.

Розкопи з'ясували багато темних питаннів топографії. Так, прим., досліди Н. І. Печонкіна розв'язали спірне питання, що за нього полемізували були свого часу А. А. Бертъе-Делагард і Е. Р. Штерн, а саме — де був давній страбонівський Херсонес. Розкопи Н. Ф. Романченка й Л. А. Мойсеева в Евпаторії встановили місце Керкініта, або Керкінітиди, перед тим непевне. Де був Танаїс, аж поки почали свої розкопи А. А. Міллер та Н. І. Веселовський, докладно ніхто не знав. Розкопи показали, що Танаїс давніший, отой, що його зруйнував боспорський цар Полемон наприкінці I в. перед нашою ерою, був коло теперішньої ст. Лизаветівської, а новий або молодший, Танаїс — коло нинішньої Недвигівки. Після праць Б. В. Фармаковського ми живовидячки, так-би мовити, бачимо, яку територію обнімала Ольбія в певний момент свого існування, який був загальний вигляд і план цього міста, розміщеного, як Пріена, амфітеатром, доладньо розпланованого й упорядкованого, з неширокими, але добре вибукуваними вулицями. До всього-ж, „развалины“, як каже Б. В. Фармаковський, „свидѣтельствуют о нѣкогда бывшей здѣсь ключемъ богатой культурной жизни“.

З наших літературних джерел знаємо, що головний предмет вивозу з Припонтійських країн це був хліб. Атика, потребуючи привізного хліба, здобувала звідти, як каже Демостен (XX, § 31—32), половину всього того хліба, що довозила. Та Gernet, автор великої й докладної статті: „L'approvisionnement d'Athènes en blé au V et IV siècles“, силувавсь довести, що Понт, надто в V в., не відіграв великої ролі в торгівлі атенців і в постачанні їм хліба. Можна-б було на цій думці і не спинятися, коли-б Gernet не працював під проводом такого вченого, як Поль Жірар, і коли-б стаття його не була надрукована в виданні Паризького Університета — в „Mélanges d'histoire ancienne“ (1909). Gernet цілком довільно одкидає свідoctва стародавніх авторів або-ж штучно, неправдиво їх витолковує. Тимчасом проти нього промовляють факти. Відомо, як атенці дбали за те, щоб забезпечити торговельні стосунки з Понтом і обладнання тими протоками, котрі туди провадять. „Боротьбу за протоки“ знала вже й старовина. Згадаймо про суперництво межі Атенами й Мітіленою за-ради Сигея в VI, коли ще не в VII в. перед Хр.; про Понтійську експедицію Перікла на чолі блискучої флоти; про останні роки Пелопоннеської війни, коли воєнні дії зосереджувалися біля проток, про Алкібіядові заходи й остаточну катастрофу в Геллеспонті, коло Егос-Потам. Як каже Демостен (XX, § 31 дд.),

¹⁾ Rostowzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, стор. 63 дд.

цар боспорський Левкон, одзволив був од мита тих кувців, котрі вивозили хліб до Атен, і надав їм право навантажувати свої кораблі раніш од інших, а коли року 357 скрізь забракло хліба, то він надіслав його атенцям стільки, що ті цілком завдовольнили свою потребу, ще й лишків попродали на 15 талантів. Про такі щедробливі дари Левконові каже й Страбон. І з цим цілком погоджуються свідоцтва написів: до нас доховалася постанова атенців з р. 346 на честь Левконових синів — Спартока й Парісада, з покликунням на дари їхніх попередників, Сатіра та Левкона, і постанова 286—5 р. на честь Спартска III (за иншим рахунком IV)¹⁾.

Археологічний матеріал, а надто написи — це найголовніше наше джерело для історії Ольбії, Херсонеса, Боспора. Без речових пам'яток ми не можемо і уявити собі їх історію. Згадаймо, скільки коштовних відомостей про Ольбію має в собі славнозвісний декрет на честь Протогена²⁾, що стосується, як звичайно гадають, до III в. перед Хр.³⁾, ця „перлина епіграфічних документів“ північного узбережжя Чорного моря: у просторому написі докладно перелічено заслуги ольбійського громадянина Протогена й його щедроти й добродітства, що він ізробив місту, ще й одзначено, за яких саме обставин їх пороблено. Декрет цей яскраво змальовує, по-перше, заможність, шляхетну щедробливість, любов до рідного міста одного з громадян, що так часто подавав був йому допомогу, коли загрожувала якась сколишня небезпека та під лиху годину, а по-друге — той сумний стан, що в ньому перебувала тоді Ольбія, її політичну несилю, її матеріальний занепад. „Предъ вами живая цѣль бѣдствій, одолѣвшихъ Ольвію“: варвари, що її тіснили; „грозный царь Сайтафарнь“, імення добре відоме, завдяки отій фальшивій короні, що за ню свого часу стільки були писали; „недородъ, недостатокъ хлѣба, безденежье“ (Ю. А. Кулаковський). Другий аналогічний декрет Ольбії, вже пізнішого часу (десь чи не I в. перед Хр.), на честь Нікерата⁴⁾ теж змальовує скрутне становище Ольбії, звідусюди оточеної „ворогами“⁵⁾. Він містить у собі деякі цікаві подробиці про тогочасні установи, релігію, звичаї. Обороняючи рідне місто, Нікерат загинув од руки ворогів, що зробили були на нього засідку. Рада та народ ухвалили вшанувати його особливим способом: „щоб тіло його принесено було до міста для належного поховання, щоб майстерні (або крамниці), котрі є в місті, були позачинювані, а громадяни повдяга-

¹⁾ *Inscriptiones Graecae*, II, № 109; *Supplem.*, № 311.

²⁾ *Latyschev, Inscr. ant. orae Septentr.*, I, № 32.

³⁾ Дехто відносить до II в., прим. Ф. Слюсаренко, *Грецько-скитські взаємовідносини II сторіччя п. Х.* (Наук. Ювіл. Збірник Укр. Універс. в Празі, присвячений Т. Г. Масарикові. Прага. I 1925. Див. критичну замітку С. С. Длажевського в „Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук“, кн. VII—VIII (1926), стор. 576 дд.

⁴⁾ *Latyschev, I*, № 34.

⁵⁾ Напис не каже, хто були ці „вороги“.

лись у жалобу і всі в порядку йшли в похоронному поході; щоб вносячи увінчали його од народнього імення золотим вінцем, а також щоб поставлено йому кінну статую в тому місці, де захтять родичі*, з відповідним написом. А з напису на пошану одному корабельникові¹⁾ можна здогадатися, що Ольбія мала стосунки з Мітрідатом Понтійським і корилася йому: в ній була його залога²⁾. Одзначимо ще напис, знайдений у Мілеті і оголошений р. 1914. З нього ми довідуємося за договір межі Мілетом та Ольбією³⁾.

Про стосунки Херсонеса, про його зовнішню історію довідуємося ми переважно з написів. Так, із цього джерела ми дізнаємося, прим., за договір Херсонеса з Фарнаком I, царем Понтійським (190—169 перед Хр.)⁴⁾. Присяга херсонесців у тексті напису не збереглася; Фарнак-же, дак той присягається, що буде їм вічний приятель, допомагатиме їм, коли нападуть сусідні варвари, не чинитиме нічого Херсонесові ворожого і сприятиме охороні його демократії. У договорі застережено, що обидві сторони повинні бути в приязні з римлянами. Після цього зрозуміло, чом до мирного договору, що завершив був війну поміж Фарнаком та його братом, Мітрідатом, з одного боку і Евменом Пергамським, Прусієм Віфінським та Аріяратом Каппадокійським із другого, і що за нього повідомляє Полібій (XXV, 2), — чом до цього договору включено не тільки метрополію Херсонеса, Гераклею⁵⁾, що була в Малій Азії, але й Херсонес, — мабуть, як союзника Фарнакового. Та найважливіше наше джерело для зовнішньої історії Херсонеса і взагалі Тавриди наприкінці II та на початку I в. перед Хр. — це відомий декрет херсонесців на честь Діофанта⁶⁾ (воєвода Мітрідата Евпатора), що приходив був на допомогу Херсонесові: у напису цьому докладно описано війну Діофанта з скитами, його походи й перемоги. Епіграфічний матеріал виразно каже за те, що наш Південь визначну грав ролю в тодішніх подіях; цей Південь, зокрема Херсонес, утягнуто було в коло тогочасної політики Рима. Один із херсонеських написів (його нещодавно знайшов і дослідив М. І. Ростовцев) свідчить, що Цезар цікавивсь долею цієї грецької колонії, мав там своїх прихильників і провадив супроти нашого Півдня певну політику⁷⁾.

Вже з літературних джерел було відомо за те, що римляни збройною рукою окупували Таврійський півострів. Написи II в. по

¹⁾ Latyschev, I², № 35.

²⁾ М. И. Ростовцевъ, Митридатъ Понтийскій и Ольвія (Изд. Арх. Ком., в. 23, 1907).

³⁾ Wiegand, Milet. 1914. Див. доповідь С. С. Дложевського (Вістн. Од. Ком. Краєзнавства, ч. I. (1924), стор. 13—14.

⁴⁾ Latyschev, I², № 402.

⁵⁾ В одному декреті на честь Гераклеї херсонесці висловлюються так: „наше прабатьківське велетень-місто“, τὰν πρόγονον ἄριστον μετὰ πόλιν. Latyschev I², № 362.

⁶⁾ Latyschev, I², № 352.

⁷⁾ Iranians and Greeks, стор. 151.

Хр. дали нам про це, здебільшого про Херсонес, нові відомості¹⁾. З латинського напису, що видав М. І. Ростовцев, бачимо, що за осередок окупації в II в. був Херсонес; там стояв римський загін; там проживав військовий трибун, що під командою його, опріч сухопутного війська, була ще й ескадра. Це стверджують доволі оригінальні документи²⁾, що з'ясовують і побут, і звичаї тогочасні, — скарги херсонесців, листування з римською владою з приводу того, що вояки порушують установлені правила про стягання *τέλος πρὸς κλῆν*, податку з проституції³⁾.

Здобутий на розкопках археологічний матеріал, напис на „вічний спомин царювання“ імператора Зенона (кінець V в. по Хр.) — подяка за ті, що він збудував, укріплення в Херсонесі, рештки будов — хрестової церкви VI в. по Хр. з її мозаїчною підлогою, базиліки, хрещальні, візантійська кераміка, дрібні знахідки, усе це свідчить за розквіт Херсонеса в візантійську епоху, за те, що був він тоді одним із осередків візантійської культури⁴⁾.

Дані нумізматики й епіграфіки з'ясовують певною мірою події в Боспорському царстві за Августових часів, коли Боспор ставав васалом Риму, — доволі темну добу цариці Дінамії, Полемона й Аспурга⁵⁾. На підставі цього матеріалу М. І. Ростовцев уносить поправки й нові подробиці в звичайне уявлення про те, як відбувалися тодішні події; напр., гадає, що Дінамія не померла перед другим одруженням свого чоловіка, Полемона, а не тільки пережила це одруження, ба й позбавила Полемона влади. Численні боспорські написи згадують за тих, що оселилися в Пантікапеї, громадян Аміса, Синопа й інших міст. Мітрідат привів колоністів із Понтійського царства до грецьких міст Тавриди, і перших жидів-колоністів у Пантікапеї оселив він-таки. На основі археологічного матеріалу можна взагалі встановити той факт, що межі Пантікапеєм і містами Понта та Віфінії за римської доби були жваві стосунки⁶⁾.

Налічують три періоди, коли культура на північному узбережжі Чорного моря була в розцвіті: архаїчний — у Кубанських степах та в Ольбії, рання доба геллізму (IV — III в. перед нашою ерою) і рання доба римської імперії (I — II по Хр.). Написи, монети, рештки будов, знахідки в могилах свідчать за розцвіт грецьких міст під римським володарюванням I — II в. по Хр.⁷⁾. Рим беріг особливості

¹⁾ М. И. Ростовцевъ, Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1900, березень, стор. 144 дд.).

²⁾ Latyschev, P, № 404.

³⁾ Подробиці не цілком зрозумілі. Пояснює їх попереду наведена стаття М. І. Ростовцева, стор. 148.

⁴⁾ Stern, Klio, 1909, стор. 151—2.

⁵⁾ Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 152. ⁶⁾ Там-таки, стор. 150, 162.

⁷⁾ Stern, Hermes, 1915, стор. 209. Надгробки Рескупоріда II та його дружини (початок III в. по Хр.) свідчать про його заможність, а написи кажуть за нього, як за могутнього володаря. Там-таки, стор. 222.

їхнього ладу, обороняв од околишніх ворогів. Валентініанів напис, що опублікував М. І. Ростовцев, виразно показує, як римська імперія силувалася була захистити Херсонес од готів, а так само і од нападу з боку Боспора¹⁾. Археологічний матеріал доводить, що готам не пощастило зруйнувати Боспорське царство до краю, що воно животіло геть аж до кінця V в.; міста Ольбія й Тіра існували й далі після того, як їх опанували готи²⁾.

Тіра саме за римської доби висувається трохи наперед. Є напис з рескриптом імператорів Септімія Севера та Каракалли, що одзвільняв цеє місто од довізних і вивізних оплат³⁾.

Археологічному матеріалові ми завдячуємо деякі цікаві подробиці і за політичний лад грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря. Я не спинятимуся на Ольбії, її бо державний лад нічого особливого, рівняючи до інших грецьких держав-міст, не являє. Але за Херсонес треба дещо сказати.

До найважливіших епіграфічних пам'яток на нашому півдні належить „присяга херсонесців“⁴⁾, що стосується чи не до першої половини III в. перед Хр. і має велику вагу не тільки тим, що доповнює наші відомості про Херсонес, ба й тим, що знайомить із грецьким державним життям узагалі⁵⁾. Присягаються „Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами й богинями, Олімпійськими героями, що володіють містом і укріпленнями херсонесців“. З цього напису ми бачимо, що в Херсонесі була демократія, яку громадяни обіцяють не порушувати⁶⁾, була рада, колегія деміургів, народній суд, входити куди вільно було всім повноправним громадянам; на основі напису можна гадати, що володіння Херсонесу не обмежувалися самим містом та його найближчими околицями, ба поширювалися на всенюку країну, „рівнину“, тоб-то на чималеньку територію, коли взяти на увагу, що згадувана в присязі, як володіння Херсонесу, Кіркінітіда, була на місці теперішньої Евпаторії, судячи з недавніх розкопів Н. Ф. Романченка та Л. А. Мойсеєва. Присяга свідчить про особливу дбайливість у справі продажу й вивозу хліба, про бажання врегулювати хлібну торгівлю: один із пунктів її вимагає од громадян „хліба вивожуваного з рівнини не продавати і не вивозити до иншого місця з рівнини, а тільки до Херсонесу“, чи на

¹⁾ Rostovzeff, *Iranians and Greeks*, стор. 217.

²⁾ Там-таки, стор. 216—217; Stern, *Klio*, 1903, стор. 151.

³⁾ Latyschev, *I*, № 4.

⁴⁾ Latyschev, *I*, № 401. Спочатку в „Матеріалахъ по археологiи Россiи“ № 9, 1892 і в „Pontica“.

⁵⁾ В. В. Латышевъ, *Pontica*, стор. 146.

⁶⁾ У напису трапляється загадкове слово ΣΑΣΤΗΡΑ: χχι! τὸν ΣΑΣΤΗΡΑ τὸν θεῶν θεοφιλῆσιν. Було скількись спроб пояснити або замінити його; найновіші з них— Н. І. Новосадського (ΜΑΣΤΗΡΑ) в збірникові на честь С. А. Жебелєва, і Zingerle (ΣΤΑΤΗΡΑ) в *Klio*, XXI, 1926.

те, щоб забезпечити постачання місту харчів, чи на те, щоб зосередити в його руках експорт хліба. Судячи з її змісту, присяга ця загально-громадянська. Порівнюючи її до атенської присяги, бачимо, що вона повинності громадянина перелічує повніш. На ній позначаються загальними рисами, коли не теоретичні, то практичні погляди на повинності громадянина супроти держави, як вони були виробилися в грецьких політиях, і в цьому В. В. Латишов убачає головну її вагу¹⁾.

Херсонес був демократичною республікою, але в цій республіці була цариця — „богиня Діва“, божественна представниця найвищої влади, протекторка Херсонесу; вівтар її, як це ми знаємо з напису на честь Діофанта, стояв в акрополі поруч вівтаря обоженого Херсонеса. У постанові на честь амастрійця Фарнака²⁾ сказано, прим.: „за царювання Диви“, βασιλευσας Παρθένου, — факт важливий і з погляду херсонеської нумізматики³⁾. Те саме знаходимо в дуже цікавому декреті на честь одного гераклеїського громадянина⁴⁾. Наприкінці цієї постанови, що запропонували „проєдри херсонесців“, поймає назву тих осіб, котрі повинні були ствердити її печатками; найперше в переліку стоїть імення „богині цариці Диви“ (Θεῆς βασιλεύσας Παρθένου), а далі йдуть імення першого архонта, 13 громадян, що їхні посади не одзначено, 4 архонтів, 3 сторожів законів, 1 продика й 1 секретаря ради. Серед імен бачимо 4 Флавіїв, що набули, либонь, права римського громадянства (декрет, очевидно, стосується до доби Флавіїв). Серед надаваних цьому громадянину привилеїв є право в'їздити й виїздити (ἔσπλον τε καὶ ἔκπλον) за мирних часів і за війни, без особливого договору, — право звичайне в отаких декретах.

Дуже позначна сама титулятура — на написах та монетах — Спартокідів, що володарювали на Боспорі: вони звать себе архонтами супроти Боспора й Теодосії, себ-то супроти греків, царями супроти інших підвладних народів: ἀρχοντες Βοσπόρου καὶ Θεοδοσίης, βασιλεύοντες Σινδών, Ματτών, то-що. Але „архонти“ ці досмертні й спадкові. Ради при них немає; народні збори не існують або-ж вони безвладні: його функції належать „архонтам“, лишаються лиш деякі форми, щоб приховати дійсність⁵⁾. Із титулятури ясно, що Теодосія з її плодючою рівниною й чудовою гаванню, придатною, коли вірити Страбону, для сотні кораблів, „і трохи не гірша“, як казали моряки, „за Боспор“ (Demosth., XX, 33), була на особливому місці⁶⁾: в титулі стоїть вона нарівні з Боспором. За римської доби в титулі боспорського володаря стоїть „друг Кесаря“, „друг римлян“, φίλος καὶ φίλος,

¹⁾ Pontica, стор. 149. ²⁾ Latyschev, P, № 358.

³⁾ В. В. Латышевъ, Pontica, стор. 322.

⁴⁾ Latyschev, P, № 359; його-таки ст. в Журн. Мни. Нар. Просв., 1907, березень, Pontica, стор. 314 дд.

⁵⁾ Stern, Hermes, 1915, стор. 180; Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 71 – 72.

⁶⁾ Stern, Hermes, 1915, стор. 183.

φιλοβασιλεύς, знов-же зве він себе не „архонтом“ і „царем“, а просто царем, ба навіть, на подобу східніх володарів, „великим царем над царями“, μέγας βασιλεύς βασιλέων¹⁾). Виявляється ідея про те, що владу дано од Бога, що влада „з божої ласки“, як з'ясував це М. І. Ростовцев²⁾ є виображення інвеститури царя од бога або богині.

Завдяки археологічним пам'яткам, тут особливо виразно можна спостережати еволюцію: йонійська держава-місто перетворюється в грецько-меотійську, з греками в привилейованому становищі, а далі поволі змінюється в гелліністичну монархію, що в ній зливаються два елементи: тубільці, що починають геллінізуватися, і греки, що помалу-малу набирають тубільного вигляду, — дуалізм, позначений на чисто всіх сторонах тодішнього життя³⁾.

На підставі речових пам'яток можна змалювати і господарський уклад, соціальну будову грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря⁴⁾.

В Ольбії, дарма що демократичній республіці, де-далі помічаємо аристократичну тенденцію: перед нас тут заможні люди, може володільці й представники експортних фірм. В їхніх руках здебільшого вищі посади; з написів видно, що такі посади не раз обіймає та сама особа; іноді вони переходять із покоління до покоління⁵⁾: у вищих урядових колегіях трапляються періодично групи імен од діда і до внука. У почесних декретах серд похвал якомусь громадянинові підкреслюється його шляхетне походження, поведження, відповідне „гідності його роду“⁶⁾. Про заможність декотрих ольбійських громадян красномовно свідчить розкішний еклеп Еврісібія й Арети (з римської доби), не кажучи вже за Протогенів декрет.

З-поміж херсонських написів до нас дійшли акти (кінця III й початку II в. перед Хр.) про продаж або здавання в оренду земельних ділянок, що належали, очевидно, державі⁷⁾. Дані археології свідчать за те, що в околицях Херсонеса панувала культура винограду. Це спостереження зробив іще француз-подорожній Дюбуа де Монпере в 40-х роках минулого віку, основууючись на рештках будівель, котрі були доховалися. Це ствердили й з'ясували розкопи (1910) Н. М. Печонкіна⁸⁾, а нещодавно і Н. І. Бороздіна⁹⁾.

¹⁾ Там-таки, стор. 220 — 2.

²⁾ Представленіє о монархической власти въ Скиоии и на Боспорѣ (Изв. Арх. Ком., в. 49, 1913).

³⁾ Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 72.

⁴⁾ Див. найголовніше М. И. Ростовцевъ, Боспорское царство и южно-русские курганы і Stern, Hermes, 1915.

⁵⁾ В. В. Латышевъ, Исследования объ истории и государственномъ строѣ гор. Ольвии, стор. 163—4; Stern, Hermes, 1915, стор. 171—2.

⁶⁾ В. В. Латышевъ, там-таки, стор. 115. ⁷⁾ Latyschev, P, № 403.

⁸⁾ Археологическія развѣдки въ мѣстн. стараго Херсонеса (Изв. Арх. Ком., в. 42).

⁹⁾ Археологическія раскопки на Гераклеиском полуострове („Новый Восток“, кн. I (7), 1925).

Вони виявили, що землю поділено було на невеличкі, оточені мурами ділянки, з господарчими дворами й забудуваннями; взнаходили відповідний інвентар, кам'яні на вино давила, ручні млини, усяке залізне робоче начиння¹⁾. У декреті на честь такого собі Агасікла з-поміж інших його заслуг одзначено, що він „розмежував виноградники на рівнині“²⁾.

За заможність і могутність боспорської аристократії говорять нам розкішні похорони, такі от, як та урочиста процесія виображена на розмалюванні склепа, що його відкрив Аш і к р. 1841, з величним катафалком, музиками, юрбою люду; могили з багатим інвентарем, що мають архаїчний тип і нагадують мікенські. Горішню верству людности в Боспорському царстві становили, очевидно, великі землевласники, магнати, так-би мовити, феодали³⁾. На виображеннях бойових сцен перед нами лицар, феодал, не так геллін, як напівварвар, і вбранням своїм і зброєю. До боспорської аристократії дістаються і скитські і сарматські елементи. На базі хліборобського поміщицького ладу розвинулися форми тієї монархії „з божої ласки“, що за ню ми вже згадували. На чолі аристократії — „архонт“ або „цар“, що сам, може бути, брав участь в експорті хліба⁴⁾. Місцева людність — кріпаки. Напис із Фанагорії доводить, що там були просторі земельні володіння, присвячені богам, і обробляли їх серви. З міською класою, ремісниками, то-що знайомлять написи в могилах, на стелах, списки корпорацій⁵⁾.

Як показують написи, в боспорських містах були численні колегії „синоди“ (σύνδοι), „братства“ (συναδελφίαι), „товариства“, або зібрання (θιάσσοι), різні клуби: релігійні, аристократичні, військові, політичні, виховничі, похоронні. З нещодавно знайденого в Горіппії (тепер Анапі) напису довідуємося, що там була релігійна корпорація корабельних власників, „навклерів“, і за почесного голову її був сам цар⁶⁾.

Наш археологічний матеріал показує, які культурні впливи мали силу в грецьких колоніях по північному узбережжі Чорного моря. В Ольбії, приміром, виявляється вплив спершу Йонії, Мілета, потім Атен, згодом П'єргама й Олександрії.

Той-таки матеріал показує, що ці міста на далекій північній окраїні грецького світу не цуралися літературних і взагалі культурних інтересів. Що-до цього дуже характерний декрет херсонесців на честь їхнього історика Сіріска (другої половини III й не пізніш од II в. перед Хр.)⁷⁾. У ньому сказано, що Сіріск „працьовито описав“

¹⁾ Stern, Hermes, 1915, стор. 175. ²⁾ Latyschev, I², № 418.

³⁾ М. И. Ростовцевъ, Боспорское царство и южно-русские курганы.

⁴⁾ Rostovtzeff, Iranians and Greeks, стор. 77.

⁵⁾ Там-таки, стор. 161, 165. ⁶⁾ Там-таки, стор. 165—6, 162.

⁷⁾ Latyschev, I², № 344. Уперше цього декрета видав Р. Х. Лепер в „Изв. Археол. Ком.“, в. 45, 1912. Див. ст. М. И. Ростовцева, Сирискъ-историкъ Херсонеса Таврическаго (Журн. Мин. Нар. Просв., 1915, квітень).

„явища“ або чуда богині Діви, свій твір прочитав привселюдно; окрім того, не проминув він стосунків межі Херсонесом і Боспорським царством та іншими містами. Отож ми довідуємося, що в Херсонесі був свій історик, що працю його шанували і що там був звичай, щоб автор привселюдно читав свої твори. Що-до характеру й змісту, то Сірісків твір можна порівнювати з відомою хронікою міста Лінда на острові Родосі (99 р. перед нашою ерою), що видав її Блінкенберг¹⁾. Із того-ж-таки Херсонеса є віршований гімн Гермесові, написаний на приносові одного гімназіярха, як подяка за даровану перемогу (на грищах)²⁾. Із Німфея, близько Пантікапея, є віршований напис, знайдений у морі (видали його В. В. Шкорпіл і М. І. Ростовцев); тут описано заслуги Глікарії, дружини боспорського царя Асандра, Цезаревого й Августового сучасника. Інший напис, знайдений у межах Боспорського царства, вихваляє наукові й виховні успіхи молодого боспорця³⁾. Написи на численних надгробках то прозові, то віршовані, то коротенькі, прості, то ніжні й зворушливі⁴⁾, то пишномовні й вигадливі⁵⁾.

За високий рівень художнього ремесла й мистецтва, за техніку надто в царині торевтики, свідчать вироби, що їх знаходять у могилах нашого півдня. За приклад можуть бути Куль-Обська й Чортомлицька ваза, гребінь із могили Солохи, то-що. Могили — склепи та кургани — і їхній інвентар це головне наше джерело для знайомства з матеріальною культурою північного узбережжя на Чорному морі під той час, як існували там грецькі колонії. Багато могил нагадують нам далеке минуле — могили Мікенської доби; взагалі помітна певна аналогія з тим періодом, з героїчним віком⁶⁾. Поруч грецьких рис виявляються риси виразно не грецькі, — похорон із конем, людські жертви. Добачають схожість із пам'ятками Малої Азії—Понта, Карії, Лікії⁷⁾. Інвентар у гробницях Рескупоріда II та його дружини скидається на те, що знайдено в сарматських могилах на Кубані. Одне слово, перед нами змішана культура, що в ній двоє елементів — грецький та східний, і з II в. по Хр. східний елемент, дарма що греки міцно держалися свого, рідного, рішуче починає переважати⁸⁾. Цей процес орієнталізації можна простежити по пам'ятках, що і зробив дуже уважно та докладно М. І. Ростовцев⁹⁾. Цей процес

¹⁾ Докладніш про зміст цієї хроніки див. у моїй книжці: „Открытия XIX и нач. XX в. въ области истории древняго міра“, II, 137.

²⁾ Latyschev, P, № 436; його-таки, ст. в Журн. Мин. Нар. Просв. 1905, травень і в Pontica.

³⁾ Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, стор. 167.

⁴⁾ Приклад — Latyschev, P, № 516.

⁵⁾ Там-таки, № 482 або прим. 519.

⁶⁾ Stern, *Hermes*, 1915, стор. 196 дд.

⁷⁾ Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, стор. 76. ⁸⁾ Там-таки, стор. 178.

⁹⁾ В *Iranians and Greeks* М. І. Ростовцев каже за іранізацію: він вважає, як то вже було занайвно повелось, скитів і сарматів за іранців. Тепер думку про іранство скитів

позначивсь на різних сторонах тодішнього життя—і на політичному ладові, на царській владі, що перетворилася в абсолютну, „з божої ласки“—згадаймо за титул „великий цар над царями“—і на господарчому укладі, і на соціяльній структурі. Характерна та картина життя в степу влітку, що її бачимо в розмалюванні Анфестерієвого склепу (початок I в. по Хр.): на дереві висить сагайдак, коло шатра сидить жінка, діти, до них підїздить верхівець, а далі—слуги верхи на конях, за ними теж біжать коні. Це землевласник, що виїхав із родиною та челяддю на літо в степ хліборобити й пасти коні. На цьому житті лежить печать Сходу. А то от змальовано (наприкінці I в. по Хр.), як пантікапейці б'ються з степовими народами, і піший загін магната на розмалюванні склепу, відкритого р. 1872. Вбрання, зброя тут уже не грецькі, а трохи відмінні скитські або сарматські. В Ольбії виходить в ужиток змагання в стрілянні з лука, очевидячки подібно до скитів¹⁾, не кажучи вже за інші риси, відомі нам із літературних джерел, от хоч-би з Діона Хрїстостома. Серед власних іменнів у написах трапляються грецизовані варварські, то-що.

Процес орієнталізації позначається і на сфері релігії, культу. Шанування жіночого божества, східньої богині, „великої матери“, Кібели, зробило свій вплив: в Ольбії поставлено божницю на честь Кібели. Східні риси могли позначитися і на культурі богині Діви, протекторки, „цариці“ Херсонесу. До грецьких міст на північному узбережжі Чорного моря дістається й монотеїзм. З написів знаємо, що на Боспорі були товариства (*θίαται*) „шанібників найвищого Бога“, *σεβόμενοι θεῶν ὑψίστου*; ймення цього Бога точно не зазначувано. Одні (Schüger²⁾, Е. Р. Штерн, раніш М. І. Ростовцев) добачають тут вплив юдейської пропаганди; інші звязують це з культом тракійського бога Сабазія (тепер М. І. Ростовцев). Н. І. Новосадський у своїй доповіді на Археологічній конференції в Керчі, припускаючи, що первісно під *θεῶς ὑψίστος* могли розуміти Зевса, висловив думку, здається, слушну, що згодом під цим іменням шановано християнського Бога і що членами таких *θίαται* були християни.

Я не спинявсь на могилах Кубани та Наддніпрянщини, на пороблених там знахідках. Але не можна не одзначити думки М. І. Ростовцева. Ми, каже він, не маємо права припускати, що скитська держава Скілурових—скитський цар наприкінці II в. перед

захитано (надто після дослідів Н. Я. Марра над яфетидами). Б. В. Фармаковський, прим., з приводу книжки М. І. Ростовцева: „Эллинизм и иранство на юге России“, каже (Русск. Истор. Журн., 1921, № 7, стор. 205—6), що не тільки дані мови, ба й усенька культура скитів свідчить за те, що вони були галузь плім'я алародійського або-ж яфетичного; те саме треба сказати і за сарматів,—вірування, зброя й одежа скитів та сарматів в основі не іранські. „Иранство“ це в своїй основі алародійсько-хеттське.

¹⁾ Stern, Hermes, 1915, стор. 170.

²⁾ Die Juden im bosporan. Reich und die Genossenschaften der *σεβόμενοι θεῶν ὑψίστου* (Sitz.-ber. d. Berl. Akad., 1897). Stern, Klio, 1909, стор. 150—1.

Хр. — наступників була царством номадів, варварським. І він одзначає, що в Скитії були сталі оселища та укріплення, а коло Симферополя — руїни міста. Судячи з грецьких написів, це був осередок скитського царства в I в. перед Хр., і він перебував у постійних торговельних стосунках з Ольбією. Руїни приневолюють гадати, що скитське царство тих часів не дуже одрізнялося од Боспорського. На кладовищі повнісінько грецького імпорту, що стосується, очевидно, до I в. нашої ери, а це, на думку М. І. Ростовцева, свідчить за те, що людність у місті була погеллінізована і що торгувала вона з приморськими містами¹⁾. Що-до сарматів, то М. І. Ростовцев запитує: що знали ми про них раніш перед недавніми відкриттями в степах нашого півдня? Скількись рядків із римських авторів, рельєфи Траянової колони й Галерієвої арки в Салоніках, загалом кажучи, цього аж надто мало. Розкопи могили на Кубані, скарб із Новочеркаського, золоті пластинки з Сибіру, відкриття в уральських степах уперше показали, що сармати не були варварами. Вони принесли з собою високу культуру, засвоїли елементи грецької та грецько-скитської цивілізації, увійшли в тісні стосунки з осельниками Боспору і змішалися з ними, перетворивши Боспорське царство з політичного й релігійного погляду в напівіранську державу²⁾. Як прийшли сармати на Кубань, вони зав'язали тут торговельні стосунки з сусідніми грецькими містами — Танаїсом, Фанагорією, Горгіппією. На багатьох написах читаємо ми ймення грецьких купців, що торгували по містах та селищах підвладної сарматам країни; декотрі з них там-таки й віку свого доживали³⁾. Готи, на думку М. І. Ростовцева, теж не номади: це — торговельна й військова держава. Так дивиться на справу М. І. Ростовцев.

Тут мимоволі хочеться порівняти ці думки з поглядами Допша на давніх германців, на епоху переселення народів і раннє середньовіччя (цей дослідник чималою мірою спирається теж на археологічний матеріал), а також з новими гадками про монголів, з поглядом Фробеніуса на культуру африканських народів. Очевидячки, тут перед нами ціла течія, що силується поставити справу так, неначе-б ті народи, котрих ми звикли вважати за варварські або й примітивні, насправжки — культурні, але при цьому вдається вона в іншу, протилежну крайність.

Як каже М. І. Ростовцев, сармати утворили осібну культуру і зокрема оригінальний стиль у мистецтві: наш південь — один із осередків, де рано розвинулася поліхромія й набрала форм „готського“ стилю⁴⁾. Тільки-ж це не готський, а сарматський стиль, і сармати запровадили його в центральній та південній Європі.

¹⁾ *Iranians and Greeks*, стор. 163 — 4.

²⁾ Там-таки, стор. 13—14. Нагадаймо, що М. І. Ростовцев уважає як скитів, так і сарматів за іранців.

³⁾ Там-таки, стор. 163 — 4. ⁴⁾ Там-таки.

Матеріал для широких висновків М. І. Ростовцеву дала між іншим колекція стародавніх речей, що їх зібрав у Керчі д-р Терлецький, а доповнив тютюновий фабрикант Месакуді, за допомогою од В. В. Шкорпіла. Року 1920 придбав її Лувр. Як каже М. І. Ростовцев, пантікапейська цивілізація II—III в. по Хр., так звана грецько-сарматська, це — цивілізація, що її сармати принесли з собою з азійської батьківщини; греки її засвоїли й одмінили; готи застали її тоді саме, коли вона була в повному своєму розцвіті. Вона не спинилася на наших межах, а пройшла далеко на Захід. Нове мистецтво опанувало світ саме тоді, коли сталося завоювання підчас переселення народів. Через готів, сарматів та гунів стиль грецько-сарматський робиться стилем владущої класи, аристократії¹⁾.

І в німецькій літературі відбувається своєрідний переворот у поглядах на добу переселення народів. Це видно не тільки на прикладі Допша. Тут велику вагу має „готська гіпотеза“, — наука про те, що велике царство готів на Боспорі за перших переселення народів подіяло в культурній сфері, як оздоровний „ein Ventil“, а через це німецький світ забагатів на всякі блага й дістав різноманітні стимули. Згідно з цією гіпотезою в великих хвилях переселення культурний потік тече з південного сходу на північний захід, і готська течія, може, це лиш кільце одного великого ланцюга²⁾.

Ольбія архаїчного періоду, каже Б. В. Фармаковський³⁾, дуже впливала на розлогі простори Скитії, де „элементы культуры, сообщенные ионийцами изъ этой Милетской колонии, жили много вѣковъ и создали, между прочимъ, основы того ‚звѣринаго‘ стиля, который имѣлъ громадное значеніе для сложенія нашего народнаго искусства. Первоосновы культуры и у насъ оказываются античныя, греческія“. Грецькі міста на Чорноморщині звязували нитки з Північчю і з далеким Сходом. Додбачають схожі риси між грецько-сарматським мистецтвом і китайським з доби, коли панувала династія Хан (II в. перед Хр. — III в. по Хр.). М. І. Ростовцев⁴⁾ пояснює це спільним походженням — коріння, на його думку, треба шукати десь у Центральній Азії, — інші⁵⁾ бачать тут вплив скито-сибірської культури на давній Китай.

Експедиція П. К. Козлова до Монголії (1924) встановила, що грецька культура дісталася до далекої Азії. Вивезені з могильників

¹⁾ Ст. М. І. Ростовцева в *Monuments et Mémoires publ. par l'Acad. des Inscript. et Belles-Lettres*, XXVI, 1923 (Fondation Eugène Piot).

²⁾ Hans Neumann, *Die neue Perspektive* (*Deutsche Vierteljahrschr. für Literaturwiss. und Geistesgesch.* 1925, H. 4), за *Histor. Zeitschr.*, B. 133, 1926.

³⁾ Див. особливо його „Арханч. періодъ въ Россіи“.

⁴⁾ *L'art gréco-sarmate et l'art chinois de l'époque des Hans* (із часопису *Arethuse*, 1924, fasc. 3, avr.).

⁵⁾ Ст. Г. І. Боровки, у „Кратк. отчетахъ экспед. по исследов. Сев. Монголии в связи с Монголо-Тибетск. Экспед. П. К. Козлова Л. 1925 стор. 34—35.

коло гори Ноїн-Ула надзвичайно цікаві килими з виображеннями тварин доводять, що на території Монголії існувала культура скито-сибірського типу, з слідами грецького на неї впливу; не менше цікаві тканини, з виображеннями, напр., верхівнів, дуже схожих на скитів або сарматів, нагадують тканини грецькі, і єсть думка, що виробляли ці тканини в одній із грецьких колоній на північному узбережжі Чорного моря: тканини ці „представляют собой совершенно единственные в мире образцы греческого текстильного искусства“. Що-ж до інших знайдених там-таки речей, то можна вважати, що їх почасти привезено, а почасти вони — продукт грецького впливу на місцеве виробництво.

Так „широко разливался“ культурний потік „из окраины греческого мира по необъятным пространствам Востока¹⁾).

Отож бачимо, що пам'ятки північного узбережжя на Чорному морі з'ясовують велику роль тамтешніх геллінських колоній з погляду не тільки грецької історії, ба й світової. І коли такі перспективи розгортаються перед поглядом історика, то за це повинні ми сказати спасибі археології, передусім — вивченню старовини на нашому Півдні.

¹⁾ Г. И. Боровка, там-таки, стор. 32.